

СЕМАНТИКА РЕЧЕННЯ І СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

К.Г. Городенська

СЕМАНТИЧНІ ГРУПИ ПРИСЛІВНИКІВ У СИНТАКСИЧНІЙ СФЕРІ ДІЄСЛОВА

У статті проаналізовано параметри вживання прислівників у дієслівній формально-синтаксичній функції присудка залежно від їхньої семантики, встановлено лексико-семантичне наповнення основної частини прислівникового складеного і прислівникового компаративного (суперлативного) складеного присудка, морфологічну експлікацію пов'язаного з ними підмета.

Ключові слова: формально-синтаксична функція присудка, прислівниковий складений присудок, прислівниковий компаративний (суперлативний) складений присудок, обставинні прислівники, якісно-означальні прислівники, прислівники способу дії, прислівники міри й ступеня, двоскладне речення, типова й нетипова форми вираження підмета.

Категорійне значення повнозначної частини мови, як відомо, корелює з відповідною синтаксичною функцією, що є її первинною, власною синтаксичною функцією. Це зумовлено дією в мові тенденції до однозначного синтаксичного вживання частин мови, до їхньої синтаксичної спеціалізації [4,155]. Проте в цій синтаксичній позиції можуть уживатися слова й інших повнозначних частин мови, для яких вона є невласною, вторинною, що засвідчує порушення згаданої кореляції. Таке вживання спричинене дією протилежної тенденції, суть якої полягає в можливості всіх повнозначних частин мови виконувати невласні синтаксичні функції, які характеризують їхні потенції до вторинного синтаксичного використання [4,155–156]. Зокрема, категорійне значення дії, стану та процесу дієслова корелює з формально-синтаксичною функцією присудка у двоскладному реченні та формально-синтаксичною функцією головного члена в односкладному реченні. Але ці формально-синтаксичні функції можуть виконувати й іменники, прикметники та прислівники¹, відрізняючись від дієслова тільки тим, що реалізують обидві функції не самостійно, а за допомогою дієслівних власне-та невласне-зв'язок у певній часово-особовій або способовій формі, які надають вербалізованим іменникам, прикметникам та прислівникам відповідних дієслівних граматичних значень, тобто «одієслівлюють» їх [2, 71]. На використанні прислівника в синтаксичній сфері дієслова ґрунтується виокремлення прислівникового складеного присудка та складеного головного члена прислівникових односкладних речень, яке досі не набуло послідовного характеру. До такого висновку схиляє те, що в одних граматичних описах української мови виокремлюють прислівниковий складений присудок і складений прислівниковий головний член односкладного речення [2, 71 – 73], в інших, зокрема й найновіших, – ні [8, 150 – 154; 199 – 210].

Прислівник у ролі основної частини складеного присудка вживається обмеженіше, ніж іменні частини мови. Це зумовлено, з одного боку, тим, що прислівники є невідмінюваними словами, через що з ними може пов'язуватися переважно нульова форма теперішнього часу власне-зв'язки *бути*, одна форма минулого часу, що збігається з формою середнього роду власне-зв'язки або деяких невласне-зв'язок, зокрема *ставати/стати, робитися/зробитися, зоставатися/зостатися* й ін., та одна форма майбутнього часу, представлена третьою особою однини власне- чи невласне-зв'язки, унаслідок чого утворюються відприслівникові синтаксичні дієслова з неповною особовою та родовою парадигмами [1, 122; 3, 372]. З іншого боку, прислівник як частина мови дериваційного типу є семантично неоднорідною. Обставинні прислівники передають семантику власне-обставинних відношень, їхнє функціонування побудоване за моделлю підрядних детермінантних частин складнопідрядного речення [1, 187; 3, 305]. Означальні прислівники виражають ті відношення, які встановлюються внаслідок вживання лексичних значень прикметників у придієслівній позиції, тобто придієслівний означальний прислівник функціонально аналогічний присубстантивному прикметникові [1, 186 – 187; 3, 303]. Група прислівників способу дії семантично неоднорідна. Вона

¹ Тут не йдеться про так звані предикативні прислівники, які виокремлюють у деяких граматичних описах [10, 440 – 443], оскільки для них дієслівна формально-синтаксична позиція співвідносного з присудком головного члена односкладного речення єдина, а не вторинна, як для інших семантичних груп прислівників. Крім дієслівної синтаксичної природи предикативні прислівники виражають ще й дієслівну семантику стану, властиву периферійному семантичному підкласові дієслів [3, 294 – 296].

об'єднує три підгрупи, які по-різному пов'язані з обставинними та означальними прислівниками. Проміжний характер між цими двома основними групами найчіткіше виражений у підгрупі прислівників з порівняльно-уподібнювальним значенням, тому що вони так само, як і обставинні, передають семантико-синтаксичні порівняльні відношення, якими пов'язана вихідна для них підрядна порівняльна частина з головною, і так само, як означальні, виступають у позиції придієслівного другорядного члена речення [1, 187; 3, 303–304]. Прислівники міри й ступеня вияву ознаки семантично співвідносяться з синтетичними морфемами – префіксами та суфіксами інтенсивності, указуючи на ступінь вияву не тільки динамічної (подібно до означальних), але й статичної ознаки [3, 303–304].

У пропонованій статті ставимо за мету дослідити семантичну зумовленість вживання прислівників (неступеньованих та ступеньованих) у дієслівній формально-синтаксичній функції присудка, визначити параметри цього вживання в різних типах елементарних і неелементарних двоскладних речень, установити морфологічне вираження підмета, пов'язаного з прислівниковим складеним присудком.

Семантичну домінанту прислівника як окремої частини мови становлять обставинні прислівники [1, 187; 3, 305], для яких первинною є семантико-синтаксична функція детермінантного другорядного члена речення [3, 299], що зумовлено їхньою обставинною семантикою. Саме вона унеможливує широке транспонування цих прислівників у формально-синтаксичну позицію присудка двоскладного речення. У неї спорадично потрапляють обставинні просторові прислівники зі значенням місця, напрямку (*Це – тут, те – там; Я – туди, він – сюди; Працювати – всюди, жити – тут; Брати – скрізь, везти – туди*), часу (*Я зараз, – сказав і побіг* (В.Шевчук); *Вони – сьогодні, завтра – ти* (С.Йовенко); *Але бігти було вже пізно* (В.Винниченко); *Але й це теж було вже давно* (І.Багряний), ще рідше – обставинні прислівники зі значеннями мети (*То я так, то я навмисне* (І.Багряний), причини (*То вона спересердя*), допустовості (*То він наперекір*). Із прислівниковим складеним присудком пов'язаний підмет переважно у формі називного відмінка стверджувально-узагальнювальних, вказівних та особових займенникових іменників, зокрема таких, як *все, це, я, ти, він, вона, воно, вони, ми, ви*, та у формі інфінітива, що репрезентує предикативний суб'єкт. З називним відмінком іменника конкретної або абстрактної семантики такий присудок трапляється зрідка, пор.: *Новий врожай далеко* (В.Барка).

Так само обмежено проникають у власну синтаксичну сферу дієслова означальні прислівники [7, 42], первинною синтаксичною функцією яких тепер вважають функцію прислівного, переважно придієслівного, некерованого другорядного члена речення [3, 299], на противагу обставинній функції цих прислівників у традиційній граматиці. Це проникнення можливе лише в неелементарних двоскладних реченнях, підметову позицію яких заповнює інфінітив, та в елементарних двоскладних реченнях, підмет яких виражений формою стверджувально-узагальнювального чи вказівного займенникового іменника. До того ж воно обмежене лексично, бо формально-синтаксичну присудкову функцію виконують переважно якісно-означальні прислівники з оцінним значенням, серед яких *важко, легко, просто, складно, погано, добре, дешево, дорого, приємно, неприємно* та ін., пор.: *Красти погано* (В.Симоненко); *Дихати було важко* (Ю.Смолич); *Їздити було добре; Ходити стало легко; Жити було просто; Придбати авто стало дорого; Тепер уже все добре* (І.Багряний); *Це дуже неприємно*. Співвідносні з цими якісно-означальними прислівниками компаративи та суперлативи також переважають у присудковій позиції, пор.: *Їздити було важче; Ходити ставало легше; Жити стало краще; Дихати ставало легше; Працювати було найважче вночі; Це було найприємніше*. Щоправда, такі предикативно вжиті компаративи й суперлативи керують здебільшого другорядним членом речення зі значенням об'єкта порівняння, який може мати різну морфологічну форму. Він так само, як і підмет, буває виражений інфінітивом і порівняльним сполучником *ніж/аніж*, зрідка – *чим*, пор.: *Лучше [краще] вкрасти, чим напярсти* (Укр. прислів'я); *...сміятись краще все-таки, ніж плакати* (Л.Костенко); *Ненавидіти краще, ніж любити* (В.Гей); *Руйнувати легше, ніж будувати* (В.Скуратівський). Нерідко прислівниковий компаративний складений присудок керує другорядним членом речення зі значенням об'єкта порівняння у формі знахідного відмінка іменника конкретної семантики, пор.: *Виготовити двигун простіше й дешевше, ніж колеса* (Україна молода, 8.06.2006). Нарешті, такий складений присудок може пов'язуватися з другорядним членом речення, що виражає об'єктно-просторову чи об'єктно-часову семантику, напр.: *...тепер у садку краще обідати, ніж у хаті* (І.Нечуй-Левицький); *І йти йому сьогодні було легше, аніж учора* (А.Дімаров); *Зараз простіше, ніж 20-30 років тому, купити телескоп зарубіжного виробництва* (Україна молода, 7.06.2006). Для присудкового прислівникового суперлатива, пов'язаного з інфінітивним підметом, позиція керованого другорядного члена речення з об'єктною

семантикою є факультативною, пор.: *Виготовляти ці речі в Україні найвигідніше; Критикувати найлегше; Їхати сьогодні на роботу було найважче.*

Деякі присудкові прислівникові компаративи з оцінною якісно-означальною семантикою, зокрема *краще, ліпше, гірше* й под., у неелементарному двоскладному реченні можуть пов'язуватися й з іменниковим підметом, вираженим предикатним іменником, пор.: *Краще сором, ніж голодна смерть* (М.Кропивницький); *Людська заздрість гірше, як слабкість* (М.Матіос).

Крім якісно-означальних прислівників з оцінним значенням у формально-синтаксичній присудковій позиції виступають й означальні просторові прислівники, такі як *далеко, близько, високо, низько, глибоко, мілко* та ін., а також співвідносні з ними компаративи й суперлативи з первинним значенням місця, зокрема *далі, ближче, вище, нижче, глибше, мілкіше, найдалше, найближче, найвище, найнижче, найглибше, наймілкіше* тощо. Для всіх цих прислівників присудкова позиція також обмежена, що зумовлено їхнім валентним зв'язком з локативними предикатами [6, 9], і можлива лише в семантично неелементарних реченнях, підметову позицію яких заповнює інфінітив. Ці речення бувають двох типів. Для першого характерний такий інфінітивний підмет, після якого вживаються валентно залежні другорядні члени речення зі значеннями вихідного та кінцевого пункту руху, напр.: *Їздити звідси на роботу близько(ближче); Ходити туди до школи далеко(далі)*. Другий тип речень вирізняється своєю структурою і комунікативною настановою. Роль зв'язкового компонента у прислівниковому складеному присудку виконує нульова форма дієслівної власне-зв'язки *бути*, замість якої ставлять тире. За комунікативною настановою цей тип речень належить до спонукальних, зокрема до речень-закликів, пор.: *Стрибати – високо(вище), пірнати – глибоко(глибше)! Метати – далеко(найдалше)! Літати – високо(найвище)!* Характерно, що прислівниковий компаративний складений присудок може мати залежну позицію керованого другорядного члена речення з об'єктною семантикою, що вказує на цілковите перевершення всіх потенційних об'єктів-суперників, пор.: *Стрибати – вище за всіх(від усіх)!* *Пірнати – глибше за всіх(від усіх)!* *Метати – далше за всіх(від усіх)!* *Літати – вище за всіх(від усіх)!*

Означальні просторові прислівники зі значенням місця і співвідносні з ними компаративи й суперлативи, ужиті з нульовою формою дієслівної власне-зв'язки *бути* у прислівниковому складеному присудку, слід відрізнити від таких же прислівників та деяких обставинних зі значенням місця (*попереду, позаду, вгорі, внизу, збоку, ліворуч, праворуч, навкруги* та ін.) у ролі керованого другорядного члена речення з локативною семантикою, залежного від дієслівного присудка, вираженого нульовою формою власне-локативного дієслова *бути*, що вказує на статичну локалізацію стану, пор.: *Стрибати – високо (вище)!* і *Ми – високо (вище); Метати – далеко (найдалше)!* і *Вони – далеко (найдалше); Сидіти – близько (ближче, попереду, далеко, найдалше)* і *Оркестранти – близько(попереду, збоку, праворуч).*

Із-поміж прислівників способу дії в синтаксичній сфері дієслова ширше вживаються семантичні різновиди зі значенням сукупності, єдності/роздільності та порівняльно-уподібнювальним значенням, рідше – способу розташування за умови поєднання їх з різними формами дієслівної власне-зв'язки *бути*, пор.: *...поки що друзі були разом...* (Р.Іванчук); *Вони були купи; Ні, не по-нашому це, – додав Ягич наставницьки* (О.Гончар); *Решта по-людськи було* (У.Самчук); *...Марія зосталася з Вовиком віч-на-віч* (О.Гончар). У цій формально-синтаксичній позиції елементарного двоскладного речення вони співвідносяться з відприслівниковими дериватами-предикатами зовнішнього стану істоти або оцінного стану.

Типовою або сильною формально-синтаксична позиція присудка у двоскладному реченні є лише для компаративних і суперлативних прислівників міри й ступеня, на підставі чого їх пропонують кваліфікувати як аналітичні синтаксичні дієслова, а не як прислівники [5, 54]. Саме за формально-синтаксичною присудковою функцією компаративні і суперлативні прислівники зі значенням міри й ступеня відрізняються від обставинних та означальних. Ця синтаксична специфіка зумовлена їхньою семантичною особливістю, суть якої полягає в тому, що присудкові ступеньовані прислівники міри й ступеня подають кількісні характеристики істот чи предметів через зв'язок з іншими істотами чи предметами, а точніше вони лише констатують кількісну перевагу одних із них над іншими або меншу кількість одних порівняно з іншими [5, 54], тобто вони співвідносяться з предикатами кількості відношення, на відміну від предикативно вжитих обставинних та означальних прислівників, співвідносних з предикатами локативного та якісного стану. Саме цей співвідносний спосіб формування кількісної характеристики предметів предикатами кількості-відношення спричинився до того, що вони відкривають, крім позиції суб'єкта кількості-відношення, позицію об'єкта кількості-відношення, або об'єкта порівняння, кваліфікованого ще як компаративний або суперлативний об'єкт [9, 89–92]. У формально-синтаксичній структурі елементарного двоскладного

речення суб'єктові кількості-відношення відповідає позиція підмета в нетиповій формі родового відмінка, яку не всі дослідники вважають формою його морфологічної експлікації, а об'єктові кількості-відношення – позиція керованого приприсудкового (прикомпаративного або присуперлативного) другорядного члена речення зі значенням об'єкта порівняння чи об'єкта виокремлення [5, 55], пор.: *А дітей у їх більше, ніж трави* (І.Огієнко); *Коренів набагато більше, ніж афіксів* (Н.Клименко); *На світі куль більше, аніж сердець* (Д.Павличко); *Дівчат найбільше серед філологів*; *Цук стало найменше з-поміж риб.* У деяких контекстах позиція керованого прикомпаративного або присуперлативного другорядного члена з об'єктним значенням зазнає редукції, що спричиняє вживання елементарних двоскладних речень лише з підметом у формі родового відмінка, пор.: *Автомобілів на вулицях Києва стало більше*; *Українців [в Україні] – найбільше*. Особливо послідовно вона редукується, якщо присудкові компаративні та суперлативні прислівники міри й ступеня пов'язують з підметом експліцитні форми власне-зв'язки *бути* або форми невластивого зв'язку, пор.: *Паляниць було більше*; *Цього року цукру буде менше*; *Гостей стало більше*; *Дівчаток лишилося найменше*; *Журналів виявилось найбільше*.

Отже, транспонування прислівників у синтаксичну сферу дієслова загалом обмежене й залежить від їхньої семантики. Із формально-синтаксичною дієслівною позицією присудка найсуміснішою є кількісно-співвідносна семантика прислівникових компаративів і суперлативів як виразників предикатів кількості-відношення та оцінна семантика якісно-означальних неступеньованих і ступеньованих прислівників, що репрезентують оцінні предикати. Це зумовлено тіснішим зв'язком дієслова як класу ознакових слів із семантичною групою означальних прислівників, ніж із семантичною групою обставинних прислівників, оскільки в межах семантики першої групи прислівник входить до ознакових слів.

Прислівниковий складений присудок формує предикативний центр елементарного двоскладного речення з підметом, вираженим переважно займенником іменником, і неелементарного двоскладного речення з підметом у формі інфінітива. Прислівниковий компаративний(суперлативний) складений присудок пов'язаний з підметом лише в нетиповій формі родового відмінка елементарного двоскладного речення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
3. Вихованець Іван, Городенська Катерина. Теоретична морфологія української мови. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400с.
4. Городенська К.Г. Явища синтаксичної деривації // Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 152 – 212.
5. Городенська К.Г. Синтаксична сфера компаративних і суперлативних прислівників міри і ступеня // *Ucrainica II. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury: Sborník článků.* – Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2006. –1 část. – С. 53 – 64.
6. Городенська К.Г. Синтаксичні позиції ступеньованих прислівників з первинною локативною семантикою // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб. наук. праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. – Вип. 2. – С. 6 –11.
7. Городенська К.Г. Власне-прислівникова й транспозиційна сфера ступеньованих прислівників з первинною якісно-означальною семантикою // Вісник Прикарпатського національного університету ім. В.С. Стефаника. Філологія. – Івано-Франківськ: Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. – Вип. XV – XVIII. – С. 41 – 43.
8. Загнітко Анатолій. Теоретична граматики української мови. Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
9. Костусяк Н.М. Категорія ступенів порівняння у граматичній системі української мови: Дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова / Інститут української мови НАН України. – Луцьк, 1998. – 227 с.
10. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.

The article focuses on the peculiarities of using adverbs in verbal formal-syntactic function of predicate depending on their semantics; lexico-semantic expression of the main part of adverbial compound and comparative (superlative) adverbial compound predicate has been established; morphological explication of the subject which is related with them has been ascertained.

Key words: formal-syntactic function of predicate, adverbial compound predicate, comparative (superlative) adverbial compound predicate, qualitative and attributive adverbs, adverbs of manner, adverbs of measure and degree, two-member sentence, typical and non-typical explication of predicate.

С.А. Байдусь

СКЛАДНОПІДРЯДНЕ РЕЧЕННЯ З ПОЯСНЮВАЛЬНОЮ ЧАСТИНОЮ

Стаття присвячена дослідженню складнопідрядного речення із пояснювальним компонентом, з'ясовується структура речення, спосіб представлення пояснювального компонента, засоби оформлення синтаксичного зв'язку, різновиди за семантикою.

Ключові слова: пояснення, пояснювальні відношення, пояснювальний компонент, синтаксичний зв'язок, складнопідрядне речення.

Мета дослідження: з'ясувати особливості семантико-синтаксичної структури складнопідрядних речень із пояснювальним компонентом.

Предметом аналізу є функціонування складнопідрядних речень, підрядна частина яких виражає пояснювальні конструкції.

Передумовою пояснення є потреба і можливість вибору мовцем тієї чи іншої вербалізованої форми з метою досягнення розуміння висловленого у реципієнта. Як зазначає Н.В. Карпенко, пояснення може бути або як результат розуміння, або як його передумова. Учений розрізняє індивідуальне розуміння та інтуїтивне схоплення, пояснення описом чи як процес пошуку або результат дослідження [5, 10]. За словами В.З. Дем'янкова, мовець «вибирає одну із форм: ствердження, запитання, узагальнення, уточнення, повтор або додавання нового» - відповідно до «планування мовлення». У мовленнєвих актах денотатом повідомлення є комунікативна функція, значення якої визначають, у свою чергу, елементи ситуації і форми висловлення [3, 224 - 225]. Мовець прагне справити на адресата ілюктивний вплив (за термінологією Дж. Сьорля), тобто, спонукаючи слухача впізнати намір мовця, він спирається на загальні фонові знання слухача з цієї теми і здатність його обдумати сказане та зробити певний висновок (умовивід) [8, 196]. Найбільше можливостей для виконання цих функцій мають складні конструкції, особливо у науковому, науково-популярному мовленні, коли, повідомляючи певні положення, адресант вдається до переформування деяких із них, намагаючись запобігти неправильному розумінню викладеної інформації. Якщо в простому реченні у такий спосіб трактують переважно терміни, які можуть бути незнайомими, то в складному реченні описується наукові закони, положення, з'ясовуються ідеї тощо. Наприклад: *Об'єктом нашого дослідження є складні ускладнені структури у власне-семантичному, семантико-синтаксичному і власне-синтаксичному аспектах, тобто такі, які вже у власне-семантичному ярусі мають не менше трьох розгорнутих пропозицій* (К.Шульжук); *Розпочинати [передавати досвід щодо сімейного життя] слід з усвідомлення старшокласником у сім'ї, що сім'я – це історично-конкретна система взаємовідносин між подружжям, батьками й дітьми, тобто того, що сім'я є суспільним явищем і підпорядковується законам суспільного життя* (3 кн. «Пам'ятай ім'я своє»).

За визначенням Г.П. Уханова, „пояснювальна конструкція складається із двох частин: в першій частині – пояснюване, в другій – пояснювальне... Наприклад: Адмирал приказал повторить свое неизбежное условие, то есть чтобы губернатор участвовал в завтраке (Гончаров) ... пояснюване виражене в першій частині поширеним членом речення (свое неизбежное условие); в другій частині є пояснювальне, оформлене як підрядне речення” [9, 32].

Е.Ф. Морозова наголошує, що „у пояснювальних складнопідрядних конструкціях один із компонентів представлений підрядною предикативною частиною, залежною безпосередньо від слова, словосполучення, цілого речення, яке підпорядковує обидва компоненти пояснення” [7, 59]. В українському мовознавстві на особливий різновид складних речень звернув увагу І.Р. Вихованець, який речення «в яких друга предикативна частина поєднується з першою за допомогою сполучників тобто, цебто, себто... конкретизує зміст першої або передає цей зміст іншими словами», назвав синкретичними складними реченнями. «Складну конструкцію утворюють дві предикативні частини: пояснювальна, яка стоїть у постпозиції, і пояснювана, що стоїть у препозиції. Пояснювана і пояснювальна предикативні частини вступають у цих конструкціях у пояснювальні відношення [2, 345]. М.У. Каранська зазначає, що «пояснювальні речення – це складнопідрядні речення такого неприслівного відносного зв'язку, при якому відносний займенник підрядного компонента вказує на